

Mišo Kulić¹

IDEJA EVROPE I SLOBODA U PANOPTIKONU POSTISTINE EVROPSKE UNIJE

Sažetak

Ideja u ujedinjenoj Evropi, odnosno ideja o razlozima na kojima bi se izgradila takva Evropa nije nikada bila jednoznačna. Ipak, ono što se uvijek isticalo kao stvarno jedinstveno najčešće se pronalazilo u zajedničkom kulturnom temelju datom u grčkoj filozofiji, rimskom pravu, srednjovjekovnom hrišćanstvu, renesansi i političkim idejama novovjekovne demokratije: bratstvu, slobodi i jednakosti svih ljudi bez razlike. Međutim, iako su pogledi o ovom kulturnom ujedinjujućem temelju bili i ostali različiti, činjenica je da je pozivanje na taj temelj bilo ipak prvenstveno uslovljeno geopolitičkim razlozima opstanka Evrope između dvije velike sile, SAD i Rusije. U tom pogledu Ideja Evrope i tržišni razlozi koji su doveli do ujedinjenja Evrope u liku Evropske Unije nikada nisu ni bili, a nisu ni mogli da budu jedna te ista stvar kojoj bi zajednički kulturni temelj mogao zaista da predstavlja stvarni razlog za ujedinjenje. To posebno s obzirom na činjenicu da u geografskom i kulturnom smislu Rusija jeste dio Evrope, a nije u Evropskoj Uniji, kao što i SAD u političkom i kulturnom smislu izviru iz tradicije Evrope, pa se u tom pogledu ne bi ni mogle, a ni trebale smatrati onom silom koja bi željela da ugrozi neki budući opstanak neujedinjene Evrope. Razlozi su očigledno, ekonomske, tržišne, odnosno geopolitičke, a ne kulturne prirode. Štaviše, danas bi se s pravom moglo kazati da su narasle totalitarne, neoliberalne, tržišne tendencije dovele u pitanje i sam kulturni temelj na koji se pozivala ideja o jedinstvu Evrope. Zbog toga je i namjera ovog teksta sadržana upravo u tome da Ideju Evrope sagleda u njenoj kasnijoj ideološkoj apsolutizaciji tržišta i time ukaže na tržišne interese kao stvarne razloge pojave moćnih tendencija suspenzije humanističkog, kritičkog i slobodnog mišljenja u stvarnosti Evropske Unije. Ujedno tu se nalaze i razlozi zašto je došlo do pervertiranja temeljnih humanističkih pojmova koji čine kulturnu tradiciju slobodne i demokratske Evrope, ali i razlozi izraženog strahovanja od

¹ Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet

kulicmiso@gmail.com

kretanja Evrope ka jednom u istorijskom smislu novom društvu potpune tehnološke i birokratske kontrole.

Ključne riječi: ideja Evrope, kulturno jedinstvo Evrope, ideja multikulturalnosti, Evropska Unija univerzalne ljudske vrijednosti, ustavni patriotizam, neoliberalizam, apsolutizacija tržišta, društvena kontrola, zabava, postistina.

Ideja u ujedinjenoj Evropi, odnosno ideja o razlozima na kojima bi se izgradila takva Evropa nije nikada bila jednoznačna. Ipak, ono što se uvijek u intelektualnoj tradiciji isticalo kao stvarno jedinstveno na osnovu čega bi se moglo uspostaviti ujedinjenje, najčešće se pronalazilo u zajedničkom kulturnom nasljeđu datom u grčkoj filozofiji, rimskom pravu, srednjovjekovnom hrišćanstvu, renesansi i filozofsko-političkim idejama novovjekovne demokratije: bratstvu, slobodi i jednakosti svih ljudi bez razlike. Međutim, iako su pogledi o ovom kulturnom ujedinjujućem nasljeđu bili i ostali različiti, činjenica je da je pozivanje na tu tradiciju uvijek bilo više retoričko i samim tim nedovoljno, jer nikada stvarno nije bilo moguće pokazati kako bi se kulturna heterogenost Evrope mogla prikazati u ideji kulturnog jedinstva, pa još i više, kako bi se moglo odgovoriti zahtjevu da se kulturno jedinstvo pokaže kao osnova stvaranja političkog jedinstva evropskih država. Zapravo, moglo bi se reći da su pozivanja na zajedničku evropsku kulturnu osnovu bila više u funkciji privlačnosti ideološkog obrazloženja, kojim su se donekle ublažavali ipak isključivo geopolitički razlozi brige za budući opstanak Evrope između dvije velike sile SAD i Rusije, nego stvar istinskog uvjerenja u integrativnu političku moć neke zajedničke kulture koja, uostalom, kao nešto što bi imalo samo jedno značenje za sve nikada nije ni postojalo. Tako je Žan de Miler u *Opštim razmatranjima o istoriji ljudske vrste* već krajem 18. vijeka jasno uočio potrebu Evrope da se ujedini, ali se pri tome u svome obrazloženju nije oslanjao na zajedničku kulturu ili neku jedinstvenu kulturnu osnovu, već su mu upravo geopolitički razlozi bili primarni. U tom smislu de Miler je i pisao da se sve države Evrope prostiru na razvalinama nedostatka jednog principa ujedinjenja i da će, ako njihova razjedinjenost ne popusti, budućnost pripasti bilo Rusiji bilo Americi. Tako se ne samo iz ove ilustracije, već i iz cijele istorije poimanja ideje o ujedinjenju Evrope može jasno vidjeti da je ona shvatana na dva različita načina: kao kulturno i kao geopolitičko jedinstvo, te da se upravo zbog toga divergentnog poimanja ne može automatski zaključiti da je geopolitičko jedinstvo Evrope pretpostavljeno njenim kulturnim jedinstvom. Zbog toga se ova intelektualna pretpostavka o kulturnom jedinstvu koje je uslovalo i uslovljava evropsko političko jedinstvo, ipak na kraju morala rezimirati samo kao naknadni intelektualni ideološki trud, jer u političkoj stvarnosti koja je rukovođila ujedinjenjem Evrope takva pretpostavka nikada nije postojala. Međutim, iako pitanje kulturnog jedinstva Evrope nije imalo stvarni značaj za nastanak Evropske Unije, ono danas zbog potreba zajedničke

regulacije mnogih pitanja kulture, kao što je obrazovanje, nauka, upotreba komunikativnih i informatičkih tehnologija, ali i zbog problema nastalih masovnim migracijama izvan-evropskih naroda u Evropsku Uniju, dobiva najširu društvenu, a ne više samo akademsku važnost.

Tako se vidi da se u ideji Evrope suštinski nikada ne pokazuje samo jedna, već da su neprestano prisutne dvije ideje Evrope: kulturna i geopolitička. Zbog toga se krajnje oprezno moraju razmatrati svi oni naknadni pokušaji razumijevanja Evropske Zajednice, a kasnije i Evropske Unije kao onih političkih oblika za koje se još uvijek tvrdi da svoje porijeklo imaju u ideji Evrope kao ideji zajedničkog kulturnog nasljeđa Evrope. Ideja Evrope kao ideja kulturnog jedinstva Evrope i Evropska Unija, kao primarno geopolitička i ekonomska ideja ujedinjenja, nisu nikada bile identične. Da je geopolitička, a ne kulturna ideja ujedinjenja Evrope bila primarna vidi se čak i u *Ventotenskom manifestu* (Spinelli, Rossi, Colonna, 1941) iz 1941.g, koji su, da pomenemo kurioziteta radi, pisali zatočeni komunisti. *Ventotenski manifest* se često uzima kao prvo značajnije pominjanje potrebe stvaranja evropskog federalizma, mada je to prvenstvo krajnje diskutabilno. Ono što se može zapaziti jeste to da se ni u *Ventotenskom manifestu* nigdje ne pominje ideja Evrope i njeno kulturno nasljeđe, već samo ukazuje na političke potrebe koje bi trebalo da uspostave branu starom i novom totalitarizmu. Takođe, ni kasnija pojava Deklaracije Roberta Šumana iz 1951.g. o stvaranju nadnacionalne *Evropske zajednice za uglj i čelik* kao preteče Evropske Unije, uključujući i sve naredne političke dokumente, čini se da ni u primisli nemaju neku ideju o kulturnom jedinstvu Evrope. Zapravo, zajedničko kulturno nasljeđe dato u pojmu ideje Evrope kao nekoj ideji o srećno okupljenoj jedinstvenoj porodici različitih kultura evropskih naroda uistinu nikada nije bilo, a ni mogla da bude stvarni pokretač ideje o ujedinjenju, odnosno, ono nikada nije bilo stvarni razlog nastanka i oblikovanja ideje o Evropskoj Uniji. Štaviše, *Ugovor Evropske zajednice za uglj i čelik*, kao prvi konkretni ujedinjujući projekat Evrope ticao se ključnih industrijskih i ratnih resursa, te je u tom pogledu evropsko jedinstvo više izgledalo kao oblik snažnog pritiska i kontrole poražene Njemačke, odnosno više je izgledalo kao obezbjeđenje da se u budućnosti Njemačka ponovo ne pojavi u liku evropskog hegemonu, nego što je upućivala na bilo koju drugu veliku ideju, pa i ideju Evrope.

Ideja Evrope kao ideja o evropskom kulturnom jedinstvu je uvijek bila samo intelektualna, a ne istovremeno i ideja političkog jedinstva za koju bi se možda moglo

pomisliti da je bila oslonac evropskih država u vremenu njihovog razmišljanja o ujedinjenju. Evropa, čak ni u ideji svog kulturnog jedinstva, za koju se, kako smo već ranije pomenuli, inače jedino i vezuje pojam ideje Evrope, nikada nije ni bila neki stvarno jedinstveni kulturni pojam. Štaviše, da je kojim slučajem i bila, odmah bi se nužno moralo pojaviti i pitanje: da li bi ta zajednička kulturna pretpostavka zaista mogla da ima tako veliku moć da bi bila u stanju da postane osnova političke integracije evropskih država u liku Evropske Unije? Pri tome, ovo pitanje o kulturnom jedinstvu kao pretpostavljenom integrativnom faktoru političkog jedinstva, odmah otvara i dilemu o tome šta se uopšte misli ne samo pod pojmom kulture, nego isto tako i pod pojmom njenog jedinstva. Svakako, ideja Evrope u značenju njenog zajedničkog kulturnog nasljeđa je vremenom dobila na važnosti u političkoj stvarnosti Evropske Unije, uglavnom zbog ideoloških razloga traganja za pomenutim integrativnim modelom regulacije međusobnih odnosa. Utoliko se može kazati da, ako je u prošlosti pitanje o ideji Evrope bilo samo neko intelektualno pitanje, i za stvar ujedinjenja neko nepostojeće pitanje, da je ono danas zaista postalo najšire političko pitanje o mogućnostima nastanka evropskog kulturnog jedinstva i njenoj savremenoj društvenoj upotrebi. Kulturno jedinstvo se sve više poima kao stvar budućnosti, dakle, ne više kao nešto što je Evropa u svojoj prošlosti već ranije ostvarila, ali se čini da je ono i kao takvo više u značenju alibija za nepostojeće političko jedinstvo Evropske Unije, nego što bi se moglo shvatiti kao traganje za stvarnim pretpostavkama izgradnje kulturnog jedinstva.

Zbog toga, stvarno razumijevanje sintagme o kulturnom jedinstvu neizostavno mora da pretpostavi neki prethodni odgovor o tome šta su zapravo pojmovi kulture i jedinstva? Kada je riječ o kulturi bez teškoća se zapaža da pojam kulture nije jednoznačan, jer se odmah pojavljuje ne samo svima poznata činjenica da različiti narodi imaju različitu kulturu, već i da se i sam pojam kulture može praktično vezivati za cjelokupno mnoštvo posebnih društvenih odnosa: nauke, obrazovanja, politike, sporta, medija, komunikacije... Tako se već u samom pitanju o tome šta je kultura vidi da se ona doduše pojavljuje u predstavi nečega jednog, ali ujedno i kao pojam koji u sebi neprestano nosi onu istu enigmnu mnogostrukost sa kojom se uvijek susrećemo kada recimo, pitamo o tome: šta je čovjek, jezik ili umjetnost. Tako se već u samom pitanju o tome šta je kultura odmah implicira da postoje različita poimanja kulture, odnosno da je kultura jedan mnogostruk pojam, te da je u tom pogledu neophodno pretodno razjasniti kako se s jedne strane,

uprkos brojnosti njenih značenja, kao i s druge, kulturnoj raznolikosti evropskih naroda uopšte može govoriti o nekoj jedinstvenoj evropskoj kulturi, pa čak u njoj tražiti i osnovu evropskog političkog jedinstva. Nije teško zapaziti da se ovo pitanje pojavljuje tek u novije doba kao napor traženja *jednog* kulturnog osnova koji bi poslužio stvarnoj duhovnoj integraciji Evrope, te da se on čas vidi u hrišćanstvu, čas u rimskom pravu, čas u ogromnom uticaju grčkog i latinskog jezika u stvaranju apstraktnih pojmova koji su prisutni gotovo u svim evropskim jezicima i sl. Međutim, treba odmah kazati da je ta dilema o tome šta stvarno može biti to *jedno* kao zajednički kulturni osnov evropskog ujedinjenja, već kod prvih filozofskih razmišljanja o jedinstvenom čovječanstvu, a samim tim i jedinstvenoj Evropi, već ranije bila razriješena u njenoj humanističkoj tradiciji. Istina, Evropska Unija će ovu tradiciju implicitno ugraditi u svoje shvatanje evropskog identiteta, ponekad će se i eksplicitno naći u programima nekih evropskih partija, ali je zbog razloga o kojima tek treba nešto reći, ona je danas takođe i ona tradicija koja se često dovodi u pitanje. Radi se, razumije se o onom poimanju kulture koje se po prvi put u istoriji pojavilo sa francuskim prosvjetiteljstvom 18. vijeka, i koje nam jasno pokazuje da Evropa toga vremena stvarajući pojam kulture zaista nikada taj pojam nije mislila jednoznačno, dakle samo kao nešto *jedno*. Francusko prosvjetiteljstvo izgrađuje duhovni pojam kulture kao mjerilo za cijelokupni doprinos istorijskog razvoja, pa se iz tog razloga i sam pojam istorije shvatao kao nešto potpuno identično pojmu kulture. Zbog toga prosvjetiteljstvo svjetsku istoriju jedino i može da razumije kao univerzalnu istoriju kulturnog napretka u čijem kretanju svaki narod bez razlike učestvuje i daje svoj poseban doprinos. Tako kulturna raznolikost naroda uspostavlja svjetsku istoriju, pa je zbog toga i pojam svjetske istorije u evropskoj filozofskoj i uopšte intelektualnoj tradiciji uvijek bio u istovremenom značenju univerzalne kulture.

Kultura je univerzalna upravo zbog toga što u svakom narodu može da izražava svoj poseban lik, odnosno što je u stanju da različitost pokazuje kao samu suštinu svoje univerzalnosti, ili što je isto, kao samu suštinu istorijskog napredovanja čovječanstva. I Benžamen Konstan, savremenik prosvjetiteljstva na sličan način misli evropsku kulturnu različitost kazujući da je različitost organizacija, a da je uniformnost mehanizam, te da različitost pripada životu, a uniformnost smrti. Svakako, za našu stvarnost je više nego iznenađujuće da je postojalo doba koje je organizaciju moglo da misli izvan njene uniformnosti, jer u našem vremenu princip organizacije je već odavno progutao

kreativnost i postao isto što i uniformnost. U odnosu na ovu veliku evropsku tradiciju univerzalnosti kao prava na različitost vjerujemo da je i Žan Bodrijar bio duboko u pravu kada je kazao da univerzalno nije isto što i globalno. S druge strane, tu se možda nalazi i razlog zašto Edgar Moren u svojoj knjizi *Kako misliti Evropu* može Evropu jedino da vidi kao neki *temelj bez temelja*, odnosno kao jednu organizovanu anarhiju koja nikada nije postojala kao organizacija nadređena svojim komponentama (Moren, 1994: 78).

Svakako, evropski narodi su u kulturnom smislu bliski narodi, možda ponajviše zbog činjenice uticaja grčko-rimske kulture, odnosno antičkog grčkog i latinskog jezika, ali ta bliskost i međusobna prožimanja nikada u stvarnosti nisu dovela, a niti su mogla da dovedu do neke jedinstvene, jednoznačne evropske kulture. Žilien Benda je indirektno, govoreći u svojoj intrigantnoj knjizi *Izdaja intelektualaca* o nesporazumima u vezi sa kulturom, markantno pokušavao da pokaže da su u Evropi postojale dvije sasvim različite kulture: s jedne strane *umjetnička* i *intelektualna*, a s druge *moralna* i *politička kultura*. Prva se ogledala i ogleda u bogatstvu umjetničkih djela i plodova uma, a druga zakonima koji uređuju moralne odnose među ljudima. Prvu, posebno u umjetničkom smislu simbolizuje Italija, a drugu anglosaksonski svijet. Te dvije kulture ponekada mogu i zajedno postojati u jednom narodu, kaže Benda, kao što je to slučaj kod Engleza, ali se mogu i potpuno međusobno isključiti kao što je to bilo u renesansnoj Italiji, koja u to vrijeme, kaže Benda, ne poznaje nikakav moral. Tako Benda navodi da dok Mikelandelo stvara svoja remek djela, Cezare Bordija gađa strelicama čovjeka privezanog za drvo kako bi zabavio dvorske dame (Benda, 1997:20). Svakako, Benda pretjeruje kada odsustvo morala vezuje samo za renesansnu Italiju, jer primjera o nemoralnosti u anglosaksonskom svijetu toga vremena ima isto tako na pretek, čak je i u legendama, recimo o Viljemu Telu ostao sačuvan jedan primjer nasilja ništa manje nemoralan od ovog sa Cezare Bordijom. Međutim, od posebnog značaja je Bendino zapažanje da umjetnička i politička kultura ne moraju ići zajedno, jer se time odmah implicira da je kulturna različitost, a ne jednoznačnost ono što suštinski određuje pojam kulture. Kultura nikada nije nešto samo jedno, već se o svakoj društvenoj osobini ili odnosu može govoriti kao o kulturi.

U tim smislu, Evropa nije ni mogla imati neku jedinstvenu kulturu, jer ni kultura čak ni i u jednom narodu nije nešto potpuno jedinstveno, već je prema svom pojmu suštinski uvijek pluralna. To je i razlog zašto se kultura uvijek pokazuje kao mnogostruko obrazovan skup različitih osobina društvenih odnosa: jezičkih, političkih, moralnih,

intelektualnih, umjetničkih itd, te se stvarno nikada ne pojavljuje u samo jednom značenju, čak ni onda kada primjera radi govorimo o ruskoj, američkoj ili afričkoj kulturi. Ta prividno jedna kultura zapravo je samo jedan operativni pojam kojim se sabire mnogostruka duhovna osobenost kako jednog naroda, tako i mnoštva naroda, regija, kontinenata, pa i cijelog svijeta kada se ta sabrana kulturna različitost naziva svjetskom kulturom. Upravo u toj činjenici nemogućnosti da se govori o evropskoj kulturi kao o nečem *jednom* sadržan je i razlog zašto su se evropske rasprave vodile ne samo o jedinstvenoj kulturi, već čini se, mnogo češće o jedinstvenom kulturnom temelju Evrope. Međutim, s obzirom na činjenicu da je kulturni temelj Evrope mnogostruk, dakle, da se u kulturnoj raznolikosti evropskih naroda ne može pronaći nešto jedno koje bi bilo zajedničko za sve, i koje bi se onda jednostavno moglo uzeti kao jedan zajednički kulturni temelj za sve kulturne posebnosti, to se i ideja evropskog kulturnog temelja uvijek pokazivala kao jedna mnogostruka ideja, naime kao ona koja je sastavljena od kulturnih osobenosti različitih naroda. Tako se pojmovi kulturnog jedinstva i kulturnog temelja zapravo pokazuju kao samo dva različita načina kazivanja iste stvari, odnosno oni nisu ništa drugo nego dvije različite nemogućnosti shvatanja kulture kao nečeg samo jednog. Sve su to implicitno ili eksplicitno razlozi koji su doveli do nove formulacije ideje Evrope u Evropskoj Uniji kao one koja je suštinski ideja multietničnosti i multikulturalnosti, jer se nigdje i nije mogao pronaći zajednički imenitelj koji bi brojnost nacionalnih kultura mogao imperativno izraziti kao obaveznost na samo jednu kulturu ili samo na jedan kulturni temelj. Zapravo imperativ prihvatanja samo jednog kulturnog obrasca postojao je samo u oblicima kolonijalnog kulturnog nasilja koju je Evropa takođe praktikovala. Međutim, ideja ujedinjenja Evrope je ideja slobodnog, nenasilnog ujedinjenja, te je upravo zato ideja multietničnosti i multikulturalnosti Evrope, bar prema osnivačkim dokumentima, i morala biti postavljena kao temeljna vrijednost Evropske Unije u njenom nastanku. Međutim, treba odmah kazati da osnivačka dokumenta multietničnost i multikulturalnost Evrope izričito ne pominju, a niti podrazumijevaju kao nešto što je već samo po sebi stvarno postojeće, već o njima govore kao idealu koji se može izgraditi samo slobodnim prihvatanjem tih vrijednosti. Zbog toga se i pitanje o evropskom identitetu jedino i može pojaviti kao pitanje o identitetu koji tek treba uspostaviti, te se odmah vidi da je elaboracija shvatanja identiteta u dokumentima Evropske Unije potpuno različita od onog kolokvijalnog i svakodnevnog medijskog govora o evropskom identitetu

kao nečem što se uvijek podrazumijeva da već postoji. Tako se ideja multikulturalnosti i multietničnosti i javlja kao osnova evropskog identiteta, jer je to identitet koji se u preplitanju kulturnih raznolikosti neprestano mijenja i možda zaista može u budućnosti nastati, ali je ujedno neophodno i zapaziti da se tu ne radi o poimanju evropskog identiteta kao nekog identiteta jednog naroda ili jedne kulture. Utoliko se i može reći da se pozivanjem na multietničnost i multikulturalnost evropskog identiteta, Evropska Unija zaista oslanja na svoju prosvjetiteljsku kulturnu tradiciju. Međutim, kao što je ideja Evrope uvijek bila samo ideja, tako se i ideja o multinacionalnom i multikulturalnom evropskom identitetu takođe rezimira samo kao ideja, ne kao stvarnost Evropske Unije.

Multikulturalnost je tako isto što i ideja evropskog identiteta, ali od početka je jasno da se taj identitet ne može misliti samo kao neki mehanički agregat različitih kultura, već da je potrebno pronaći ono što je opšte, univerzalno u kojima bi se kulturne razlike harmonizovale i time spriječile da postanu razorne neprijateljske protivrječnosti. Zbog toga i sama *Povelja Evropske unije o osnovnim pravima* ne samo da ne govori o jedinstvenoj evropskoj kulturi, nego ne govori ni o jedinstvenom kulturnom temelju Evrope. *Povelja* identitet evropskih naroda vidi u njihovom prihvatanju nedjeljivih univerzalnih vrijednosti ljudskog dostojanstva, slobode, jednakosti i solidarnosti, ali taj identitet jednako utemeljuje i na poštivanje raznolikosti evropskih kultura. Time se o evropskom identitetu, već i sa stanovišta dokumenata Evropske Unije nikada i ne može govoriti kao o nekom identitetu koji bi počivao na ideji jedinstvene kulture, te se tako već iz *Povelje* vidi da se on jedino može zasnovati tako što će se kulturna pluralnost Evrope obuhvatiti univerzalnim ljudskim vrijednostima kao univerzalnim kulturnim ili političkim vrijednostima, zavisno od toga kako smo već spremni da ih interpretiramo. Jedino univerzalnost, već prema svom pojmu, može da objedini kulturne partikularitete kao kulturne različitosti i tako omogućiti da se pojavi jedna ideja kulture kao ona koja se može prihvatiti kao zajednička za sve narode Evrope. Samo u tom pogledu koji pretpostavlja univerzalne ljudske vrijednosti kao jedinstveni okvir kulturnoj raznolikosti može se govoriti o jedinstvenom kulturnom nasljeđu kao onom evropskom identitetu koji jedino proizlazi i jedino može da proizađe iz univerzalnih ljudskih vrijednosti.

Međutim, očigledno je da događaji, i to ne samo posljednjih decenija, pokazuju da univerzalne ljudske vrijednosti kao one kojima se definiše evropski identitet nisu tako čvrsta brana ne samo narušavanju izgradnje evropskog identiteta, već da se čak pojavljuju

i kao prijetnja koja bi mogla da ga u njegoim nastojanjima potpuno razori. Ipak, postoje i drugačija razumijevanja evropskog identiteta, te se tako sve češće kazuje da Evropa u liku Evropske Unije zapravo uopšte nije obuhvaćena procesom disolucije svoga identiteta u nastajanju, već da se radi jednostavno o tome da univerzalne ljudske vrijednosti kao univerzalne kulturne vrijednosti nisu bile dovoljno snažne da savladaju partikularni nacionalni i kulturni identiteti. Očigledno da se problem javlja u interpretaciji univerzalnih ljudskih vrijednosti, jer u jednom shvatanju one ravnopravno okupljaju i harmonizuju kulturnu različitost, dok po drugom partikularne centrifugalne sile sebičnosti suštinski ne prihvataju te univerzalne vrijednosti, te radije ostaju samo u sigurnosti svojih posebnih. Međutim, savladavanje partikulariteta, ako ono nije dato slobodnim prihvatanjem univerzalnih ljudskih vrijednosti, uvijek se mora izraziti kao nasilje, jer ako partikulariteti nisu voljni da prihvate taj opšti okvir vrijednosti, jedino što onda ostaje jeste da se u ime univerzalnog oni primoraju da se odreknu svoje posebnosti. To je poznata totalitarna, a ne humanistička tradicija Evrope.

Stvari sa evropskim identitetom očigledno nisu tako jednostavne, ali je ova činjenica nemogućnosti da se dosegne opštija ujedinjujuća osnova Evropske Unije vjerovatno i bila razlog da Jirgen Habermas predloži ideju o *ustavnom patriotizmu* (njem. *verfassungspatriotismus*; engl. *constitutional patriotism*). Habermas sintagmu *ustavni patriotizam*, koju inače preuzima od političkog filozofa Dolfi Šternbergera, postavlja kao neku vrstu nadnacionalnog ili postnacionalnog evropskog identiteta koji ne bi ukidao nacionalne osobenosti, ali istovremeno i kao onaj koji ne bi imao samo racionalno, već i intimno prvenstvo nad nacionalno-kulturnim identitetima, pa tako po njegovom mišljenju, i otvorio stvarnu mogućnost izgradnje evropskog identiteta. Međutim, iako Habermas u sintagmi *ustavni patriotizam* nije mislio na neki konkretan ustav, već na univerzalne ljudske vrijednosti na kojima treba da počiva ustavni patriotizam, odmah su se pojavila i pitanja o kakvom tom ustavu Habermas može da govori kada Evropska Unija nikada nije ni mogla da izgradi sopstveni ustav. S druge strane, čak i ako se ne radi o nekom konkretnom ustavu, on bi opet i kao stvar budućnosti morao biti konkretno izveden. Kako bi ljudi uopšte mogli da konkretno izražavaju svoj ustavni patriotizam ako bi sam ustav u stvarnosti bio nešto nepostojeće. Tako se recimo i politikolog Žan-Verner Miler, koji inače ima razumijevanje za ovaj Habermasov pokušaj, pita oko kojeg ustava građani Evrope treba da se patriotski angažuju. Da li je ustavni patriotizam isto što i

odredba *zajedničkog pravnog nasljeđa* (franc. *acquis communautaire*; engl. *community acquis*) Evropske Unije koja sadrži više od 80.000 stranica propisa, ugovora, zakona, sudskih presuda kojom se zahtjeva od svih onih koji žele da se pridruže Evropskoj Uniji bezuslovno prihvatanje cjelokupnog pravnog nasljeđa Evropske Unije kao svoje sopstveno nasljeđe. Ili se od Evropljana očekuje da im srca zadrhte kada čuju evropsku himnu i da se zaklinju na plavu zastavu sa zvjezdicama, pita se Žan-Verner Miler (Miler, 2008: 85).

Svakako, tu se odmah postavlja pitanje ne samo o evropskim narodima koji žele da se pridruže Evropskoj Uniji, već i o onim drugim narodima evropskog i izvan-evropskog porijekla koji žive u njoj, odnosno postavlja se pitanje o karakteru kulturne različitosti tih naroda u odnosu na onu vrstu različitosti koja se okuplja u ideji univerzalnih ljudskih vrijednosti kao osnove multietničke evropske kulture i multinacionalnog evropskog identiteta. Zato i jeste pitanje: da li multikulturalna i multietnička različitost na koji se poziva Evropska Unija može biti ostvarena i sa onim etničkim i kulturnim zajednicama koje ne dijele, ili nam se tako predstavljaju da zbog svoje radikalne kulturne različitosti nikada i ne mogu da dijele univerzalne ljudske vrijednosti Evrope? Zapravo, pitanje je da li se, i kako se uopšte može izbjeći njihova po evropske humanističke vrijednosti neprihvatljiva getoizacija ili autogetoizacija?

Multietnički i multikulturalni smisao ideje Evropske Unije može bez sumnje biti shvaćen i kao onaj evropski identitet koji je univerzalnim ljudskim vrijednostima utemeljen u ideji Evrope, ali se tu odmah vidi da se ipak ne radi o stvarnom, već samo o deklarativnom, željenom evropskom identitetu. Evropska Unija nema odgovor na pitanje o položaju izvan-evropskih naroda u Uniji, jer ukoliko ovi narodi stvarno, a ne samo u optici moguće propagande ne dijele univerzalne ljudske vrijednosti na način na koji ih vide Evropljani, postavlja se pitanje koliko su te evropske vrijednosti stvarno univerzalne. Konačno, da li izostanak prihvatanja univerzalnih ljudskih vrijednosti koje definiše Evropska Unija neminovno mora da dobije onaj neprijateljski lik koji teorija Semjuela Hantingtona naziva sukobom civilizacija, kazujući da u "novom svetu najvažniji i najopasniji sukobi neće biti sukobi između društvenih klasa, bogatih i siromašnih ili

drugih ekonomski određenih grupa, nego između ljudi koji pripadaju različitim kulturnim entitetima (Hantington, 2000: 29)?

Iskustvo koje je Evropska Unija stekla tokom nezapamćenog migrantskog talasa, a koji ju je temeljno uzdrmao nakon poziva dobrodošlice koji im je uputila Angela Merkel, pokazalo je da Evropska Unija nije spremna da nekontrolisano masovno useljavanje uopšte prihvati, dok se kao posebno neprihvatljivo isticalo ublažavanje restriktivnih odredbi postojećih zakona o useljavanju i nepostojanje garancija samih migranata o sopstvenoj spremnosti na integraciju u zemlje u koje su stigli. Migrantska kriza dovela je do gotovo potpunog pucanja postojeće deklarativno jedinstvene multikulturalne i multietničke politike Evropske Unije, pa se čak govorilo i o porazu temeljnih evropskih vrijednosti. Tako je predsjednik bavarske CSU Horst Zehofer izjavio da se ta stranka Unije zalaže za njemačku kulturu kao dominantnu i da je protiv multikulturalnosti. S druge strane - da politički paradoks u odnosu na principe Evropske Unije i sopstveno ranije oštro zastupanje multietničkih ideja bude još veće - Zehofera je decidno podržala upravo Angela Merkel, kazavši da su nastojanja za multukulturalnošću apsolutno propala. Međutim, u istoj prilici Merkel je dala još jednu paradoksalnu izjavu u odnosu na onu prethodno tek izrečenu, kazavši da podržava predsjednika Kristijana Vulfa da je islam dio Njemačke i da se to „ne vidi samo po fudbaleru Ecilu“ (DW, 2010). Iz svega ovoga može se vidjeti da je ideja multikulturalnosti i multietničnosti u Evropskoj Uniji vjerovatno potpuno propala, ali da razlozi neuspjeha nisu u ideji Evrope ili ideji Evropske Unije, već u projektovanom nasilju nad idejom univerzalnih ljudskih vrijednosti. Masovne migracije koje su poprimile razmjere seobe naroda s razlogom su uznemirile Evropsku Uniju, jer dramatične medijske slike koje su stizale zajedno sa migrantima u Evropsku Uniju više su podsjećale na ratno stanje, nego na migracije u njihovom dosadašnjem poimanju. Razumije se da se strah od nejasnih posljedica migracija u svakodnevnom životu Evropske Unije počeo sve više izražavati u značenju radikalnog odbijanja ne samo daljnjeg prihvatanja migranata, već i samih univerzalnih vrijednosti Evropske Unije. Zbog toga razloge neuspjeha Evropske Unije u praktičnom političkom i kulturnom provođenju univerzalnih ljudski vrijednosti, ipak ne treba tražiti samo u problemima migracija, jer je taj problem neevropskih naroda u Evropskoj Uniji postojao i prije talasa velikih migracija. Neuspjeh je prvenstveno posljedica radikalno promijenjenih ekonomskih i uopšte društvenih okolnosti posljednjih nekoliko decenija.

Već je dužnička kriza iz 2008. godine pokazala da Evropska Unija nije tako jedinstvena, odnosno da se u stvarnosti radi o državama prvog i drugog reda, te da je u onim drugorazrednim, ili perifernim kako se ponekada nazivaju, sve veće siromaštvo, nezaposlenost, bezperspektivnost svake vrste. Utoliko se počelo javljati i sve veće nezadovoljstvo politikom surove štednje kao oblika dužničkog ropstva koju je prema njima provodila prva grupa bogatih zemalja Evropske Unije. Pandemija uzorokovana virusom *Covid-19* je još dramatičnije nego ikada ranije pokazala dimenzije sebičnosti, a ne proklamovane solidarnosti članica, recimo prema Italiji kojoj ni u trenucima apokaliptičkih strahota kroz koje je pred očima cijelog svijeta prolazila bukvalno čak ni jedna jedina zaštitna maska nije stigla iz Evropske Unije. Opravdanje se tražilo u činjenici da ni druge evropske članice nisu imale dovoljno medicinskih sredstava za svoje potrebe. Suvišno je i pominjati da su tokom prve godine pandemije i načela pravednosti i poštenja bila surovo suspendovana ponašanjem nekih država Evropske Unije koje su, još uvijek se sjećamo, nasilno za sebe zadržavale sadržaj tuđe transporte sa respiratorima i drugom neophodnom medicinskom opremom. To su ponašanja koja su bila primjerenija stanju biblijskog potopa ili razbojništva, nego evropskim civilizovanim državama uređenim na univerzalnim ljudskim vrijednostima međusobnog poštovanja, jednakost i solidarnosti.

Međutim, odgovor o razlozima suspendovanja temeljnih vrijednosti Evropske Unije ipak nije suviše složen. Odgovor se nalazi u pristajanju Evropske Unije na neoliberalni ekonomski i socijalni projekat teorijski formulisan shvatanjima ekonomiste Fridriha fon Hajeka i menadžerskim koncepcijama komodifikacije znanja Pitera Drakera, s jedne strane, a s druge, snažno prihvaćenom i političkim sredstvima provedenim od strane Ronalda Regana i Margaret Tačer. Svakako, neoliberalizam koji je Evropska Unija prihvatila nije bio samo ekskluzivna stvar nekog evropskog opredjeljenja, već se pojavio kao globalna sila na čijem udaru su se našle sve univerzalne ljudske vrijednosti kao i humanistička demokratska struktura društva u cjelini. Bez sumnje, time su radikalno transformisani i svi dotadašnji oblici poimanja kulture, umjetnosti, obrazovanja, nauke, jednom rječju cijela društvena stvarnost se probudila u neoliberalnom košmaru u kojem se sofisticirana kontrola društva sve više predstavlja kao uslov slobode. Sloboda kao temeljna novovjekovna ideja Evrope našla se u panoptikonu sekuritizacije koja više nema samo svoje klasične vojne i policijske oblike koji po definiciji treba da brinu o bezbjednosti. Svi kulturni oblici društva su sekuritizovani i ujedno prikriveni

primamljivim, bezazlenim sadržajem razonode, što razumije se, nije kapitalizam sa neoliberalizmom praktikovao po prvi put. Ono što je novo jeste činjenica da je alternativni humanistički smisao kulture tržišnim i tehnološkim neoliberalnim sredstvima postao gotovo potpuno marginalizovan.

Neoliberalizam je ekonomska, globalistička, a u osnovi totalitarna korporacijska ideologija koja je pronašla sasvim nova efikasna sredstva koja su joj omogućila gotovo potpunu kontrolu nad demokratskim društvima. Tamo gdje je kontrola društva cilj, tamo nema mjesta za slobodno i kritičko mišljenje, odnosno nema mjesta za humano društvo. Zbog toga se mi danas suočavamo sa globalnom krizom demokratije, politike, društva, nauke, umjetnosti, obrazovanja, morala, porodice, zapravo sa krizom cjeline najznačajnijih evropskih, humanističkih vrijednosti. Svi to nekako osjećaju, ali s obzirom da ljudima svakodnevna ekonomska, politička i medijska stvarnost ne dozvoljava da kritički sagledaju cjelinu, oni suštinski ostaju u vlasti ove neoliberalne ideologije koja je putem fragmentarizacije cjeline stvarnosti i zloupotrebe tehnologije našla način da obmanu i kontrolu društva, odnosno ukidanje slobode učini ne samo nužnom, već i privlačnom. Zbog toga neoliberalna praksa filozofiju, dakle ono kritičko mišljenje čije je cjelokupno biće utemeljeno u ideji slobode - uvijek i mora da vidi kao opasnost. Za neoliberalnu ideju problem sa filozofijom je dakle u tome što filozofija i njeno kritičko razumijevanje cjeline stvarnosti svoj smisao uvijek i jedino nalazi u neprestanom ukazivanju na tendencije ugrožavanja slobode i razmjere procesa individualne i društvene dehumanizacije, što je razumljivo čini nepoželjnom. To je i razlog zašto neoliberalni poredak filozofiji danas dozvoljava da eventualno zadrži još samo simboličko značenje, odnosno dodjeljuje joj samo neko skromno retoričko i imaginarno mjesto u pitanjima društva. Filozofija se, dakle, nije samoinicijativno povukla iz učešća u javnom životu, zapravo ona je samo neoliberalnim sredstvima proizvodnje stvarnosti predstavljena kao nešto suvišno i tako, ovom neistinitom kvalifikacijom, jednostavno odbačena u prostor neke prividne i, samim tim beznačajne stvarnosti. Upravo zbog takvog neoliberalnog shvatanja filozofskog kao prividnog mišljenja, neoliberalizam i proizvodi predstavu da filozofija za svakodnevne društvene poslove i nije od bitnog značaja.

Neoliberalna tržišna ideja je zastrašujuća, a u osnovi teološka ideja, jer počiva na uvjerenju da tržište poput nekog *deus absconditusa*, skrivenog boga ima sopstveni skriveni um i da taj um može da izbalansira ekonomske protivrječnosti tako što će

preduzetničku slobodnu inicijativu pojedinaca u tržišnom odnosu izraziti kao samu opštu društvenu slobodu. Da tržište na kojem se dešava surova i često nepoštena borba, može da uspostavi slobodu čovjeka i društva je najfantastičnija neoliberalna ideološka prevara koja se do neoliberalizma nikada u dosadašnjoj istoriji nije pojavila. Zbog toga što ovu teologizaciju tržišta i ukupnih ekonomskih odnosa liberalizam interpretira kao konačno pronađeno mjesto nastanka istinske slobode, moraju se ozbiljno razmotriti oni kritički uvidi koji tvrde da je tržište progutalo društvo, te da zapravo društvo više i ne postoji, jer više ne postoji nijedna sfera čovjeka i društva koja ne bi bila stvar tržišta. U vremenu kada jedna internet korporacija za društvenu komunikaciju može da zabrani čak i predsjedniku SAD da kaže šta misli, postavlja se pitanje u čijim rukama se danas nalazi moć države? U tržišnim, korporacijskim ili društvenim? Zbog toga i shvatanje o društvu koje je progutalo tržište djeluje više nego uvjerljivo. Tako je logikom apsolutizacije tržišta i humanistički univerzitet koji zovemo po osnivaču humboltovski, transformisan u servis kapitala, odnosno prihvatanjem tržišne bolonjske koncepcije univerziteta odmah je poništena i humanistička osnova univerziteta, a koja je nedvosmisleno bila sadržana u shvatanju da specijalističkim studijima nije mjesto na univerzitetu.

Tehnička inovativnost postala je zamjena za kreativnost, pa se tako kulturni i umjetnički smisao sve više doživljava u značenju inovacija koje omogućavaju tehnološka sredstva, a ne više kao sam sadržaj kreativnosti umjetničkog ili kulturnog djela. Stereotipija kao standardizacija umjetnosti i kulture bez sumnje dominira u modernom vremenu i vidljiva je u svim oblastima: muzici, filmu, literaturi, tv serijama već odavno, tako da se ima utisak da se stalno isto sluša, gleda ili čita. S obzirom da se radi o standardizaciji kao stereotipiji sadržaja svi lako mogu da predvide dešavanja. Ipak, ta mogućnosti da gledalac, slušalac ili čitalac može manje ili više sigurno da predvidi sadržaj kao radnju umjetničkog djela, nije jedina suština stereotipije kao idiotizacije primjene tehnoloških standarda u kulturi. Stvarni smisao je dat upravo u tome što stereotipija umjetničkog djela omogućava predvidljivu proizvodnju ljudskih osjećanja, pa tako i njihovu kontrolu. Kako kad treba, jer za sve, i za ljubav i za mržnju izgleda da postoji odgovarajući algoritam. Međutim, ovaj preokret u modernoj kulturi i umjetnosti mogao se desiti tek onda kada je zabava, bar po mom mišljenju, postala presudni oblik društvene

kontrole. To je možda jedan od najznačajnijih događaja neoliberalne transformacije modernog društva. Jezik zabave postao je jezik i kontrole društva.

Transformacija jezika u jezik zabave i za zabavu, odnosno onaj koji više ne razlikuje svoju jezičku, gramatičku i logičku stvarnost, eufemizmima prikrivenu i istinsku stvarnost, već mu je svaka jezička stvarnost jednako stvarna samo ako je zabava, markantno se pokazuje u svim oblicima društvene komunikacije. Tako moderno društvo sve očiglednije izrasta u svijet u kojem stvarnost više nije stvar razuma, odnosno logičkog razlikovanja istine i neistine, već sve više postaje stvar propagandnog shvatanja emocija kao onih kojima je jedini smisao dat u zabavi.

Zabava postaje ugrađeni izgovor za relativizaciju istine, zapravo zabava stupa na mjesto eufemizama. Eufemizmi su riječi kojima se ublažava stvarnost, ali su upravo zbog toga to i riječi kojima se mijenja istina stvarnosti. Zbog te svoje blage obmanjujuće prirode eufemizmi najčešće i jesu riječi ideologije. Međutim, nisu svi eufemizmi stvar ideologije, oni su u društvenom odnosu često opravdane i poželjne riječi, jer se njima spriječava da druga osoba grubom istinom biva povrijeđena. Utoliko, ovi taktični, uviđavni eufemizmi jesu i jedan oblik umjetnosti društvene komunikacije, pa bi se upravo za ove eufemizme obzirne maštovitosti moglo prafrazirajući Ničea kazati da zaista *imamo eufemizme da ne bismo propali zbog istine*. Međutim, iako se može kazati da eufemizmi prerastaju u ideologiju onda kada se insistira na tome da je samo jedna eufemistička predstava isključiva predstava istine stvarnosti, odmah se mora zapaziti da obje eufemističke predstave, i uviđavna i ideološka još uvijek podrazumijevaju mogućnost da se njihova istina dovede u pitanje. Svakako, ideološka priroda eufemizama nije nešto što se sa neoliberalizmom prvi put pojavljuje, ali kao tendencija prvi put nastaje prijetnja da se eufemizmima okupira cijeli ljudski svijet emocija. To je tendencija koja se oblikuje u svijetu tržišne propagande zapravo u zabavi koja svojom privlačnošću čini najsnažnije sredstvo neoliberalne ideologije, iluzije o željenom srećnom svijetu koji je na dohvat ruke, te je ju je zbog toga i sve teže razlikovati od istine stvarnog svijeta. Zabava mijenja istinu stvarnosti na jedan potpuno nov način. Za onoga koji se zabavlja je potpuno nevažno da li je nešto istinito ili neistinito, već samo da je zabavno. Zabava je nestrpljiva i neprijateljska prema svakom kritičkom mišljenju, te zaista može da se učini da je kritičko mišljenje izgubilo svoj smisao, jer je zabava gotovo potpuno istisnula društveni prostor za svako pitanje o istini stvarnosti. Tržišna propaganda zabave pokazuje

tendenciju da se svako pitanje društva mora pokazati kao stvar zbave. Zabava relativizuje stvarnost, opasnosti pretvara u heroizam filmske akcije, te tako ideologiju optimizma koju zabava nosi čini suštinskim likom pasivizacije i kontrole društva. Tako danas pitanje i o samoj istini sve više poprima oblik pitanja o zabavi, jer se ni istina više ne saopštava bez imperativa da se i ona, poput svega drugog izloži na zabavan način. Upravo, s obzirom na činjenicu da je svijet tržišne propagande svaku društvenu istinu u svom medijskom prostoru transformisao u zabavu, odmah se vidi da je time zabavi oduzet njen slobodan ljudski karakter i postavljen kao instrument ideologije tržišta u jednom novom liku. To je i razlog zašto su i razmjere tendencije pretvaranja stvarnosti u zabavu postale društveno prepoznatljive apsolutno u svemu, kao, recimo, u tretiranju nove generacije pametnih automobila kao onih koji se više ne shvataju kao sredstvo prevoza, već isključivo kao prostor za zabavu.

Zaista, zabava je riječ čija je upotreba u modernom dobu postala tako česta i neprestana da se čini da bez nje gotovo više nije moguće razumjeti ne samo tendencije, već ni stvarnost postojećeg društvenog poretka. Svijet tržišne propagande, koji već sada prijeti da postane jedini čovjekov stvarni svijet, izgleda da se više ne može ni zamisliti bez povezivanja sa njenim zabavnim karakterom. I, upravo zbog neizbježnog prisustva i centralnog učešća zabave i u onim segmentima modernog društva koji nikada ranije nisu imali obaveznost povezivanja sa zabavom, kao što su, recimo obrazovanje, nauka, politika, rat ili bankarsko zaduživanje, jasno iskrsava ideološka tendencija koja nedvosmisleno sugerise da u svijetu neoliberalizma ili tržišnog fundamentalizma zabavu treba shvatiti kao temeljno antropološko određenje društva. Kolika je moć zabave mogli smo nedavno posredno da zaključimo i iz jednog novinskog članka u kome se izvještava da je poznata agencija za istraživanje javnog mnjenja utvrdila da se jednom političkom kandidatu u Srbiji na predstojećim izborima ne može uspješno suprotstaviti ni jedan politički protivnik, izuzev samo pod uslovom da se pojavi neki napolitički zabavljač! Ovo istraživanje mnogo više govori o stvarnom karakteru modernog društva i njegovom poimanju sfere političkog, nego o neobičnim pretpostavkama konkretne političke procjene izborne uspješnosti. Uostalom, politički marketing je sintagma koja povezujući tržiše sa politikom više nikoga ne uznemirava, jer je i politika postala stvar tržišta. Utoliko se i ova tržišna destrukcija izvornog značenja politike, koja na ovaj ili onaj način nužno biva data u nekom obliku zabave, više i ne poima kao nešto protivrječno. Političke partije

sa tradicijom borbe za radnička prava počinju da govore tržišnim, a ne društvenim jezikom, pa tako i nije sasvim neobično da jedna socijalistička partija o sebi nedavno može da kazuje kao o “političkom brendu”. Izgleda da uopšte nije daleko vrijeme kada će i socijalističke partije svoje ime shvatati i kao moguću isplativu franšizu. Tako se, kao što se to kazuje i ovim primjerima, sve više sugerije da je mnogo važnije kako će vas neko zabaviti u ime sopstvenog tržišnog uspjeha, nego da li će stvarno nešto društveno korisno učiniti. Tržišni karakter neoliberalnog društva u zabavi pronalazi svoj privlačni ideološki lik, te činjenicom da se ovaj tržišni fundamentalizam pojavljuje kao ideja cijelog društva, on postaje i onaj koji je u stanju da zabavu postavi kao temeljni, cjelokupni čovjekov interes do kojeg se može stići samo tržištem i na tržištu.

Zbog toga i stvarnost koju proizvodi ova nova tržišna antropologija nije i ne može ni biti rezultat kritičkog mišljenja, kao što je to u svojoj ideji antropologije obrazlagao Imanuel Kant, već tendencija nastajanja nekog novog čovjeka kojeg su konačno uspjeli da uvjere da mu je zabava i sredstvo i cilj ujedno. Zbog toga se čini da je i vladajući ideološki, tržišni imperativ upravo onaj koji kazuje da je jedina stvarnost dostojna čovjeka ona u kojoj treba da pronade zabavu, a ne ona stvarnost koja bi da ga uznemirava nekom svojom istinom ili neistinom. Zabava u neoliberalnoj ideološkoj slici svijeta upravo svojim jasnim stavom da je kao zabavu uopšte ne zanima istina ili neistina, već činjenica da se samo zabavlja, već sada postaje stvarni panoptikon kojim se efikasno nadzire čovjekova sloboda i ujedno smisao istine koji u sebi nosi sloboda. Upravo zbog toga i rasprostranjena predanost video igrama i zabavi putem internet komunikacije, koja sve više ukida potrebu ljudi za neposrednim druženjem, djeluje zastrašujuće, jer ova tendencija ukazuje na opasnost od nastajanja jednog novog društva tehnološke zavisnosti, digitalnog panoptikona koji zabavu ima u značenju sredstva pasivizacije i efikasne kontrole.

Čini se da je Žil Delez opšta strahovanja od bliske mogućnosti neoliberalne izgradnje ove nova vrste zatvora ili modernog virtuelnog panoptikona kojim se bez teškoća kontroliše društvena sloboda izrazio na krajnje nedvosmislen način. Tako Delez kaže:

„Zatvori, škole i bolnice su već mesta o kojima se neprestano raspravlja. Ne bi li bilo bolje da doktori prošire brigu na kuće? Da, to je očito budućnost. Radionice, fabrike pucaju na sve strane. Ne bi li bilo bolje da se koristi više pod-ugovaranja i rad kod kuće?

Zar ne postoje drugačiji načina kažnjavanja od zatvora? Društva kontrole se više neće kretati preko mesta ograničavanja. Čak ni škole. Treba pažljivo da pratimo teme koje će se razvijati narednih 40-50 godina. Objasniće nam kako je sjajno u isto vreme se školovati i raditi. Biće zanimljivo videti kakav profil će škole ili radne profesije dobiti neprekidnom obukom, što je naša budućnost. Više se neće zahtevati skupljanje dece u ograničen prostor. Kontrola nije disciplina. Ne ograničavate svet autoputem. Ali kad pravite autoputeve, umnožavate sredstva kontrole. Ne kažem da to jedina svrha autoputeva, ali svet može da putuje bez kraja i „slobodno“ a da nije ograničen iako je savršeno kontrolisan. To nam je budućnost (Delez, 2015)“.

Tako je moderno društvo kontrolom pervertiralo i sam pojam istine u odnosu na koji, razumije se, jedino i može pokazati neistina stvarnosti. Zbog toga se i pojavljuje predstava stvarnosti koja iz svih svojih medijskih, političkih i kulturnih rijaliti uglova neprestano kazuje da je istina uopšte više ne zanima, da je zastupanje oprečnih, i to ne samo političkih i moralnih stavova sasvim legitimno ukoliko donosi ličnu ili grupnu korist. Zapravo, riječ je o tome da su lična osjećanja prema onome koji iznosi stavove, a ne sami stavovi i njihovo argumentacija postali presudni za opredjeljenje ljudi, odnosno za ono što se donedavno poimalo kao jedina mogućnost da se pojavi istina stvarnosti. Način kako se nešto kazuje, piše ili uopšte izražava u svim oblastima društvenog života je postao važniji od istine onoga o čemu se saopštava.

Zbog toga se i javljaju shvatanja da se nalazimo u dobu *postistine*, odnosno da filozofija i uopšte kritičko mišljenje nemaju više svoj stvarni predmet, jer se o istini stvarnosti sada zaključuje na osnovu emocija, a ne argumentacije. Argumentacija kao pitanje o istini stvarnosti postaje sve manje značajna, i u osnovi je prikazana kao ono što je dosadno, što dugo traje i nije zabavno. Tako svijet zabave postaje zamjena za svijet istine, jer se ni uvjerenja o nekoj istini više ne kazuju bez pozivanja na smisao istine kao nečeg što treba da bude zabava. U svijetu politike dokazivanje neke istine sve više postaje pitanje zabavnog izlaganja, jer je i svijet politike nedvosmisleno postao svijet tržišne propagande. Ideologizacija zabave, zabavu istovremeno postavlja kao najsnažnije sredstvo pasivizacije stvarnosti kojom su obuhvaćeni i svi oni temeljni pojmovi slobode, jednakosti ili demokratije na kojima je počivala ideja pravednog društva. Biti „slobodan“

i „jednak sa drugima“ sve češće počinje da znači jednaku mogućnost i slobodu da se „zabavlja“.

Tako Evropa u liku Evropske Unije na ekonomskom planu suspenduje svoje kulturne i političke ideje putem moćne tehnološke i medijske podrške koja favorizuje poslušno, a ne slobodno društvo, te utoliko uspijeva da i univerzalne ljudske vrijednosti predstavi kao isključivo tržišne vrijednosti. Postojeće snažne tendencije relativizacije istine su isto što i tendencije stvaranja društva postistine, odnosno suštinski se pokazuju kao tendencije iščezavanja društva i njegovih ideala o univerzalnim ljudskim vrijednostima, slobodi, jednakosti i solidarnosti prije svih. U nastajanju takvog društva kojem je tržište i sredstvo i cilj istovremeno, sloboda rezimirana kao stvar lojalnosti korporaciji, istina i neistina stvar emotivnog, a ne racionalnog odnosa, ni pitanje o multikulturalnosti i multietničnosti neće imati današnji značenje, jer ih neće ni biti izvan tržišnog značenja.

Tako se vidi da Ideja Evrope u svojoj neoliberalnoj ekonomskoj i ideološkoj apsolutizaciji tržišnih interesa kao istinskoj stvarnosti Evropske Unije mora da suspenduje sopstveni temelj. Ujedno tu se nalaze i razlozi zašto je došlo do pervertiranja temeljnih humanističkih pojmova koji čine kulturnu tradiciju slobodne i demokratske Evrope, ali i razlozi izraženog strahovanja od kretanja Evrope ka jednom u istorijskom smislu novom društvu potpune tehnološke i birokratske kontrole. Čini se da je Šošana Zubof u naslovu svoje opsežne studije pronašla odgovarajući naziv za ovo društvo: *Doba nadzornog kapitalizma* (Zubof, 2020).

Razloga za zabrinutost ima i previše.

LITERATURA

Benda, J. (1997) *Izdaja intelektualaca*. Zagreb: Politička kultura, str. 20.

Delez, Ž. (2015) *Umjetnost je jedina stvar koja se odupire smrti*,
<https://fenomeni.me/umjetnost-je-jedina-stvar-koja-se-odupire-smrti>

DW, *Kraj multikulturalnosti u Nemačkoj?* <https://www.dw.com/sr/kraj-multikulturalnosti-u-nema%C4%8Dkoj/a-6119844>

Hantington, S. P. (2000) *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, 2 izd, Podgorica – Banja Luka: CID – Romanov, str. 29.

Moren, E. (1994) *Temelj bez temelja*, u: *Čovek Evrope*, pripremio: T. Gavrić, N. Sad: Prometej, str. 78.

Miler, Ž.-V. (2008) *Ustavni patriotizam: oblik političke lojalnosti u nacionalnim državama i Evropskoj Uniji*, časopis Reč no76/22, str. 85.

The Manifesto of Ventotene (potpisnici Manifesta: Altiero Spinelli, Ernesto Rossi, Eugenio Colomi), https://www.cvce.eu/obj/the_manifesto_of_ventotene_1941-en-316aa96c-e7ff-4b9e-b43a-958e96afbecc.html

Zubof, Š (2020) *Doba nadzornog kapitalizma*. Beograd: Clio.

THE IDEA OF EUROPE AND FREEDOM IN THE PANOPTICON OF THE EUROPEAN UNION POST-TRUTH

Summary

The idea of a united Europe, that is, the idea of the reasons on which such a Europe would be built, has never been unambiguous. However, what has always stood out as truly unique is most often found in the common cultural foundation given in Greek philosophy, Roman law, medieval Christianity, the Renaissance, and the political ideas of modern democracy: brotherhood, freedom, and equality of all people without distinction. Although, views on this cultural unifying foundation were and still remain different, the fact is that the reference to this foundation was primarily conditioned by the geopolitical reasons for the survival of Europe between the two great powers, the United States and Russia. In this respect, the idea of Europe and the market reasons that led to the unification of Europe in the form of the European Union have never been, and could not be, the same thing for which a common cultural foundation could indeed be a real reason for unification. Considering the fact that in the geographical and cultural sense Russia is a part of Europe but not in the European Union, just as the USA in the political and cultural sense originates from the tradition of Europe, so in that respect they could not and should not be considered that force which would like to jeopardize some future survival of a non-united Europe. The reasons are obviously economic, market, ie geopolitical, and not cultural in nature. Moreover, it could rightly be said today that the growing totalitarian, neoliberal, market tendencies have called into question the very cultural foundation on which the idea of the unity of Europe was invoked. Therefore, the intention of this text is contained in the idea of Europe in its later ideological absolutization of the market and thus point to market interests as real reasons for the emergence of powerful tendencies to suspend humanistic, critical and free thinking in the reality of the European Union. At the same time, there are reasons why the fundamental humanistic notions that make up the cultural tradition of a free and democratic Europe have been perverted, but also reasons for the expressed fear of Europe moving towards a new society of complete technological and bureaucratic control.

Keywords: idea of Europe, cultural unity of Europe, idea of multiculturalism, European Union of universal human values, constitutional patriotism, neoliberalism, market absolutization, social control, entertainment, post-truth.